

УДК 67 : 94 (477.8) „1958 / 1985”

Сергій Жилюк

ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОГО АНТИЦЕРКОВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У 60 – 70-х рр. ХХ ст.

У статті проаналізовано радянське законодавство про релігійні організації. На прикладі різних законів 60 – 70-х рр. ХХ ст. показано, що переслідування віруючих в СРСР було цілеспрямованою державною політикою.

Ключові слова: релігія, церква, політика, законодавство, влада.

Формирование советского антицерковного законодательства в 60 – 70-х гг. ХХ ст.

В статье проанализовано советское законодательство о религиозных организациях. На примере разных законов 60 – 70-х гг. ХХ ст. показана, что преследование верующих в СССР было целеустремленной государственной политикой.

Ключевые слова: религия, церковь, политика, законодательство, власть.

Forming of soviet antichurch legislation in 60 – 70th XX item

In the article the analysis of soviet legislation is carried out about religious organizations. On the example of different laws 60 – 70th A XX item is shown that pursuing believers in SRSR was a purposeful public policy.

Keywords: Religion, church, policy, legislation, power.

Актуальність теми зумовлена необхідністю вивчення історичного досвіту державно-церковних відносин. Незважаючи на недосконалість чинного Закону України “Про об’єднання громадян” 1992 р., в умовах бурхливого розвитку релігійно-церковних процесів, які потребують правової бази у вирішенні багатьох питань, радикальних змін чинного законодавства не відбувається. Обговорення в межах “круглого столу” проекту Концепції державно-церковних відносин 2003 р., у якому чітко прописа-

но обмеження на політичну діяльність релігійних організацій, не дало очікуваних результатів. Однак, з погляду національних інтересів, вважається невинуватою позиція влади щодо подальшого ігнорування необхідності запровадження нового законодавства у сфері регулювання державно-церковних відносин. З огляду на це, доволі виразним є практичне значення запропонованої теми.

Ця проблема становить також значний науковий інтерес. Звичайно, низка вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема В. Баран, В. Єленський, В. Пашенко, Г. Панков, Д. Поспеловський, М. Шкаровський та ін., які досліджували і досліджують становище релігійних організацій в умовах партійно-державної політики СРСР, загалом висвітлили питання державно-церковних відносин. Проте у їхніх працях звернення до радянського законодавства про релігійні організації пов'язане або з окремим періодом, наприклад, періодом політики радянської влади 50 – 60-х рр., чи часів “перебудови”, або із вивченням окремої релігійної інституції, насамперед РПЦ.

Завданням статті є спроба проаналізувати процес формування радянського законодавства про релігійні організації впродовж 60 – 70-х рр. ХХ ст., простежити загальну тенденцію змін, що відображалися у поправках нових редакцій, виявити його антирелігійну сутність.

У вирішенні означеної проблеми, насамперед треба зауважити, що в радянському суспільстві ідеологія у вимірі висловлювань класиків марксизму-ленінізму про сутність релігії й документів комуністичної партії, які визначили принципи політики соціалістичної держави щодо релігії і релігійних організацій, складала теоретичну основу радянського антицерковного законодавства. Цей загальновідомий факт підтверджується у висновках багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених, які досліджували й досліджують проблему державно-церковних відносин чи становище релігійних організацій в СРСР.

Новий форсований наступ радянської влади на релігію і церкву на межі 50 – 60-х рр. ХХ ст., на думку А. Моренчука, зумовлений прагненням партійного керівництва відвернути увагу населення від невдач в економіці, “створити ілюзію успіхів і прориву вперед” [9, с. 85]. Релігієзнавець В. Єленський, аналізуючи причини початку антицерковної кампанії, навпаки, вказує на те, що Радянський Союз на той час зумів досягти значних успіхів у роз-

витку науки і техніки, що певною мірою посилювало позитивне ставлення населення до прогресу та, відповідно, відштовхувало частину його від релігії [7, с. 284 – 285]. Ця розбіжність в акцентах має доволі формальний характер. В ідеологічному відношенні, незалежно від успіхів чи невдач соціалістичного будівництва, релігія завжди розглядалася компартійною владою як реакційне та ідеологічно вороже явище. У цьому зв'язку цілком послідовними виглядають задекларовані ХХІ (січень – лютий 1959 р.) і ХХІІ (жовтень 1961 р.) з'їзди ЦК КПРС положення про те, що курс на побудову комуністичного суспільства несумісний з релігією, а релігійність радянських людей не має соціальних коренів і зумовлена лише незадовільною антирелігійною пропагандою, пасивністю партії у цьому питанні та надмірними свободами, наданими державою релігійним організаціям [8, с. 537].

Політика партії і радянської держави щодо релігії і церкви юридично закріплювалась комплексом законодавчих та інших нормативних актів, які визначали принципи діяльності релігійних організацій, їхні відносини з органами влади, майновий та правовий статус духовенства, умови освіти і виховання дітей віруючих сімей, регулювали трудові відносини в релігійних організаціях тощо. Окремо можна виділити міжнародні правові акти про свободу совісті, права, обов'язки і відповідальність громадян, ратифіковані СРСР. Самостійну частину складали правові акти, на основі і відповідності з якими забезпечувався контроль за дотриманням законодавства про релігійні культури, а також закони, що регулювали суспільні відносини у цій сфері [11, с. 3].

Розгортання нової хвилі антицерковної кампанії розпочалося із заходів другої половини 1958 р., спрямованих насамперед на обмеження матеріальної бази церкви, сфери її діяльності та прибутків духовенства. Так, у липні 1958 р., Міністерство фінансів УРСР поширило припис, згідно з якими служителі культів за користування земельними ділянками оподатковувалися зі 100% надбавкою [1, арк. 237]. А жовтневі 1958 р. постанови Ради Міністрів СРСР “Про монастирі в СРСР” і “Про оподаткування підприємств єпархіальних управлінь і прибутків монастирів” наносили удар по фінансовому становищу РПЦ. Паралельно з урядовим законодавчий характер мали і постанови ЦК КПРС. Наприклад, лютнева 1959 р. постанова “Про припинення культової діяльності поза межами храмів” та постанова, прийнята Президією ЦК КПРС в листопаді того ж року “Про заходи щодо

припинення паломництва до т. зв. святих місць”, значно зву- жували сферу діяльності церкви [3, 170 – 172]. У січні 1960 р. ЦК КПРС прийняв постанову “Про заходи щодо ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу” (в березні цю постанову поширив ЦК КПУ), яка відкривала шлях до адміністрування з боку державних і партійних органів стосовно священнослужителів і релігійних громад [9, с. 87]. Ці партійні постанови знайшли повне відображення у спеціальній інструкції від 16 березня 1961 р., затвердженій Радою Міністрів СРСР.

Інструкцією запроваджувалось законодавство 1929 р. у тій його частині, котра забороняла благодійну діяльність церкви, існування релігійних центрів, надання фінансової допомоги парафіям і монастирям, які “не мають підтримки з боку місцевого населення”. Ця постанова СРСР від 30 квітня 1943 р., згідно з якою оподаткування духовенства і всіх церковних прибутків здійснювалося за максималю шкалою – 81% [10, с. 294]. Крім того, деякі попередні нормативно-правові акти втратили чинність, зокрема постанови раднаркому СРСР від 28 листопада 1943 р. “Про порядок відкриття церков” і “Про порядок відкриття молитовних будинків релігійних культів” від 19 листопада 1944 р. та ін. [9, с. 88]. Нове законодавство про релігійні культу значно ускладнювало можливості реєстрації громад чи відкриття парафій і водночас спрощувало процедуру їх закриття. Створювалися перепони для купівлі та оренди молитовних будинків, релігійним громадам заборонялося добудовувати кульгові споруди, а для здійснення їх капітального ремонту необхідно було отримати дозвіл уповноваженого Ради у справах РПЦ або Ради у справах релігійних культів [9, с. 88].

Зміни в державному законодавстві вимагали ревізії багатьох положень про організацію церковного життя. Так, на підставі невідповідності із законодавством про культу внесено низку важливих змін у положення “Про управління РПЦ” та нормативно-правову базу діяльності сектантських об’єднань. Згідно з цими доповненнями та поправками, церковні виконавчі органи позбавлялися права юридичної особи, не могли створювати центральні каси для збирання добровільних пожертвувань віруючих, володіти кульговим майном або отримувати його за договором, купувати чи орендувати приміщення для молитовних зборів, укладати договори або угоди [9, с. 92]. Зміни церковного положення, прийняті під тиском Ради у справах РПЦ на архієрейському соборі 18

липня 1961 р., позбавляли парафіяльного священика будь-якої влади, яка передавалася парафіяльній раді, а фактично – виконавчому комітету із трьох осіб: старости, його помічника і казначея (касира), які обиралися парафіяльною радою із числа парафіян. Збори парафіяльної ради мали скликатися за необхідності з дозволу місцевих чи районних рад, що давало можливість останнім впливати на формування складу “двадцятки” чи “трійки” із числа тих парафіян, які “здатні чесно виконувати радянські закони” та пропозиції і вимоги місцевих органів влади. Всі фінансові, економічні, бухгалтерські види діяльності, у тому числі й добровільні внески в єпархію і патріархію для підтримки семінарій тощо, були передані виключно до компетенції виконавчих трійок. Священику залишалося відповідати тільки за “духовне керівництво парафіянами... за служіння і задоволення релігійних потреб парафіями” [10, с. 291]. За таких обставин, коли управління церквою зосереджувалось фактично в руках уповноважених і церковне право узгоджувалось із державним законодавством, частина тодішнього духовенства ментально не могла уявити можливість існування незалежних інституцій (секулярної і церковної) з їхніми окремими законодавчими системами. Тому в усвідомленні радянських громадян, навіть в середовищі духовенства, церква в СРСР не сприймалася як суспільний інститут, а розглядалася в доволі вузькому значенні “зібрання віруючих”, що зовсім виключало юридичний контекст. Оскільки такий менталітет мала частина єпископів нового покоління, окремі церковні діячі 60-х рр. висловлювали побоювання, що у майбутньому може відбутися цілковите підпорядкування церковного керівництва світській владі – її вимогам і законам – не від страху, а за переконанням, що в державі має бути тільки одна влада і один закон [10, с. 293].

Постанова від 16 березня 1961 р. не була опублікована і поширювалася виключно для службового використання. Таким чином, склалася ситуація, коли віруючі мали дотримуватись законодавства навіть не знаючи його змісту. Ознайомитись із ним вони змогли у 1966 р., коли після ліквідації Ради у справах РПЦ і передачі її функцій Раді у справах релігій (1965 р.) вперше у післяхрущовську добу було опубліковано “Положення про Раду у справах релігій” [10, с. 297].

Дотримання чинного законодавства, яке регулювало державно-церковні відносини і регламентувало життя вірян, забезпечувалося низкою статей Кримінального Кодексу УРСР,

Законом СРСР про загальну військову повинність, постановами Президії Верховної Ради та Ради Міністрів Української РСР. Зокрема, статті 138, 139 і 209 Кримінального Кодексу УРСР у багатьох випадках застосовувалися щодо керівників та деяких членів незареєстрованих релігійних організацій [4, арк. 122]. Стаття 138 передбачала, за порушення закону про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, покарання у вигляді виправних робіт терміном до одного року або штрафу в розмірі 50 крб. А стаття 209, за спонукання громадян до відмови від суспільно-громадської діяльності, передбачала позбавлення волі до 5 років ув'язнення із засланням до такого ж терміну з конфіскацією майна чи без неї. У першому пункті постанови Президії Верховної Ради УРСР щодо її Указу від 12 червня 1961 р. “Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно-корисної праці і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя” чітко вказувалося, що під дію цього указу підпадають особи, котрі очолюють нелегальні релігійні секти [9, с. 91]. Стаття 3 Закону СРСР від 12 жовтня 1967 р. про загальну військову повинність зобов'язувала мобілізацію всіх чоловіків – громадян СРСР, незалежного від їхнього ставлення до релігії [11, с. 74].

Контроль за дотриманням законодавства про релігійні культури покладался на місцеві Ради народних депутатів. У постанові Ради Міністрів Української РСР від 1 квітня 1969 р. “Про посилення контролю за додержанням законодавства про релігійні культури” зауважувалося, що у деяких областях виконками місцевих Рад народних депутатів послабили контроль за виконанням на місцях законодавства про релігійні культури. Далі в постанові наголошувалося на необхідності систематичного роз'яснення серед віруючих радянського законодавства про культури і про свободу совісті в СРСР, упорядкування реєстрації релігійних організацій, застосування відповідних заходів щодо керівників релігійних організацій, які уникають реєстрації [11, с. 161]. У законах “Про сільські ради народних депутатів Української РСР” від 2 липня 1968 р. “Про міські, районні в місті ради народних депутатів Української РСР” та “Про районні ради народних депутатів Української РСР” від 15 липня 1971 р., а також “Про обласні Ради народних депутатів Української РСР” від 31 жовтня 1980 р. спеціальна стаття в усіх редакціях мала однакове формулювання – “У сфері забезпечення соціалістичної законності, охорони державного і громадського порядку, прав громадян, здій-

снення народного контролю сільська (міська, районна, обласна) рада народних депутатів... контролює дотримання законодавства про релігійні культу” [11, с. 162]. Для надання допомоги зазначеним Радам народних депутатів їхніми виконавчими комітетами утворювалися комісії сприяння контролю за додержанням законодавства про релігійні культу. Постановою Ради Міністрів СРСР “Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу” від 16 березня 1961 р. ці комісії сприяння утворювались при облвиконкомах і райвиконкомах, а з 1963 р. також при сільських, селищних, міських Радах народних депутатів трудящих [2, арк. 6].

З метою посилення контролю за церковно-релігійним життям протягом березня – грудня 1961 р. влада здійснила одночасний облік релігійних громад, молитовних споруд та церковного майна, для чого у кожному райвиконкомі (міськвиконкомі) заводилася справа з даними про релігійні громади [9, с. 96]. Згодом відредагована “Інструкція про облік релігійних об’єднань, молитовних будинків і приміщень, а також про порядок реєстрації виконавчих органів релігійних об’єднань і служителів культу” була затверджена Радою у справах релігій при Раді Міністрів СРСР 31 жовтня 1968 р. Згідно з цією реакцією, на кожне діюче зареєстроване релігійне об’єднання у виконкомі районної (міської) ради народних депутатів заводилась облікова картка і реєстраційна справа, яка містила: а) копію заяви не менше 20 віруючих з проханням про реєстрацію громади, б) копію списку засновників релігійної громади, в) рішення рай(міськ)виконкому про реєстрацію релігійного об’єднання і відкриття молитовного будинку, г) довідку про реєстрацію, д) дані про склад виконавчих і ревізійних органів, ж) довідку про реєстрацію виконавчого органу і ревізійної комісії релігійної громади, з) договір про передачу даному релігійному об’єднанню у безкоштовне користування молитовного будинку (церкви, костела, мечеті тощо) і всього культового майна, а також інші документи, що характеризували діяльність релігійного об’єднання [11, с. 93 – 94]. Про всі незареєстровані фактично діючі релігійні об’єднання місцеві органи влади подавали інформацію до Ради у справах релігій, котра вирішувала, які із них підлягають реєстрації, а які не можуть бути зареєстровані і підлягають ліквідації через їхню протизаконну діяльність [11, с. 95]. У частині інструкції про облік молитовних будинків привертає увагу 10 пункт, де зазначається, що навіть

придбані чи пожертвовані релігійному об'єднанню предмети культу обов'язково обліковуються в інвентарній книзі і належать державі [11, с. 96]. Таке формулювання є одним із багатьох прикладів нехтування елементарними правами віруючих, що виразно характеризує власне антирелігійну сутність радянського законодавства про релігійні організації.

У напрямку антирелігійної боротьби влада широко використовувала також закони Української РСР про освіту, шлюб і сім'ю. Зокрема, стаття 61 Кодексу про шлюб і сім'ю Української РСР, зареєстрованого Законом Української РСР від 20 червня 1969 р., зобов'язувала батьків виховувати дітей як гідних членів соціалістичного суспільства, що згідно з радянським законодавством виключало релігійне виховання. У Законі Української РСР "Про народну освіту" від 28 червня 1974 р. вимоги такого виховання були виписані в статтях 4, 73, 74, 80. Так, у статті 4 "Основні принципи народної освіти в Українській РСР" наголошувалося на необхідності зв'язку навчання і виховання підрастаючого покоління з практикою комуністичного будівництва, а 12 пункт цієї статті чітко вказував, що радянський характер освіти виключає вплив релігії. У статті 80 "Відповідальність за порушення законодавства про народну освіту" однозначно говорилося, що громадяни, які допустили порушення законодавства про відокремлення школи від церкви, несуть відповідальність, встановлену законодавством Союзу РСР і Української РСР [11, с.71 – 72].

Застосовуючи це законодавство, партійно-державне керівництво фактично ігнорувало ратифіковану Президією Верховної Ради СРСР 2 липня 1962 р. Конвенцію про боротьбу із дискримінацією у сфері освіти. Стаття 5 Конвенції давала право батькам забезпечувати релігійне і моральне виховання дітей відповідно до їхніх власних переконань. Але формулювання "в межах, визначених законодавством кожної держави" [11, с. 157], яке передувало згаданому положенню, позбавляло СРСР обов'язку таке право надавати, оскільки релігійне виховання радянським законодавством не передбачалося. Подібно ситуація виглядала із Гельсинською угодою. Генеральна Асамблея Всесвітньої ради церков запропонувала таке формулювання резолюції: "ВРЦ стубована обмеженням релігійної свободи, особливо в СРСР. Асамблея чемно пропонує урядові СРСР ефективно забезпечувати виконання сьомого принципу Гельсинської угоди", з чим погоджувалася більшість делегатів. Але під тиском делегата РПЦ і

сприяння делегата баптистської церкви Ернеста Пейна, комітет пом'якшив формування на “можливі порушення свободи релігії”, вилучивши із тексту поняття СРСР [10, с. 367]. Таким чином, Гельсинська угода не містить конкретного звинувачення СРСР у порушенні релігійної свободи. Це давало можливість партійно-державному керівництву СРСР заперечувати такі звинувачення, апелюючи до тексту першої статті “Положення про релігійні об'єднання...”, де було чітко записано: “Згідно з Конституцією СРСР і Конституцією Української РСР громадянам Української РСР гарантується свобода совісті, тобто право сповідувати будь-яку релігію...” [110 с. 75].

За ствердженням Д. Поспеловського, місцевим органам влади цієї законодавчої бази цілком вистачало, щоб в окремих випадках забороняти священикам здійснювати богослужіння у присутності дітей або за звинуваченням батьків у фанатичному релігійному вихованні позбавляти їх батьківських прав [10, с. 295]. У разі необхідності представники влади допускали довільне тлумачення законодавства. Наприклад, прислуговування хлопчиків у вітварі могло розглядатися як порушення закону про заборону дитячої праці в релігійних організаціях [10, с. 295].

З метою обмежити діяльність релігійних громад, органи влади застосовували також закони, які не мали прямої дії щодо віруючих. Так, згідно зі статтею 25 “Основ цивільного законодавства СРСР і союзних республік” про заборону громадянам мати у власному користуванні другий будинок для отримання нетрудових доходів, частина зареєстрованих громад євангельських християн-баптистів та п'ятидесятників втратила можливість орендувати приміщення для здійснення своїх культових потреб у приватних осіб й залишилася без молитовних будинків [9, с. 90].

Перша публікація Положення Ради у справах релігій 1966 р. і поправки до Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР, затвердженого Указом Президії Верховної Ради УРСР від 1 листопада 1976 р., продемонстрували сувору політику брежнєвського режиму у релігійному питанні. Насамперед, Положення Ради у справах релігій закріплювали безмежну владу цієї установи над релігійними організаціями. Рада у справах релігій здійснювала контроль за дотриманням законодавства про культу релігійними організаціями і духовенством, перевіряла правильність застосування центральними і місцевими організаціями та посадовими особами законодавства про культу, приймала рішен-

ня про відкриття чи закриття молитовних будинків. Поправки і доповнення до законодавства про релігійні організації впродовж 1962 – 1975 рр. передавали багато функцій контролю над релігійними структурами від місцевих рад народних депутатів до Ради у справах релігій, що ускладнило боротьбу віруючих за свої права. Раніше, коли місцеві ради позбавляли реєстрації релігійну громаду, остання могла звернутись за допомогою до іншої установи – Ради у справах РПЦ (з 1965 р. – РСР), яка принаймі технічно була посередником між церквою і державою й вважалася нейтральною. Відтепер релігійні громади змушені були звертатися до тієї установи, яка безпосередньо їх переслідувала [10, с. 337].

Прикметно, що у редакції Положення про релігійні організації в Українській РСР 1976 р., поправки і доповнення узгоджувалися із прерогативами Ради у справах релігій. Вони робили процедуру реєстрації нової релігійної громади чи відкриття молитовного будинку бюрократично більш складною. До того ж релігійна громада зверталась до місцевої ради, яка впродовж місячного терміну давала дозвіл або відмовляла у реєстрації. Нова 7 стаття передбачала реєстрацію громади тільки після рішення Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР. Процедура отримання такого рішення ускладнювалася 8 і 9 статтями, згідно з якими справа про реєстрацію спочатку розглядалася впродовж місяця у районному чи міському виконкомі, потім – в обласному, який передавав її до РСР при Раді Міністрів УРСР. Остання передавала матеріали про реєстрацію і свої рекомендації до РСР при Раді Міністрів СРСР. У новій редакції розгляд матеріалів і прийняття рішення про реєстрацію релігійної громади РСР при Раді Міністрів УРСР і Раді Міністрів СРСР не обмежувався ніякими термінами [11, с. 76 – 77]. Крім того, старі статті 37 і 44 давали релігійним організаціям право оскаржувати рішення, чого вже не передбачалося в законодавстві 1976 р. Новий закон забороняв збір добровільних пожертвувань поза межами молитовного будинку, створювати каси взаємодопомоги і надавати матеріальну підтримку віруючим, організувати спеціальні дитячі чи молодіжні зібрання, біблійні, літературні, трудові гуртки для вивчення релігії, відкривати бібліотеки, проводити екскурсії тощо [11, с. 78].

Деякі позитивні зрушення в законодавстві обмежувалися тим, що релігійні організації певною мірою наближалися до статусу юридичної особи, а також відмінялися правила виборів делегатів на релігійні з'їзди. Процедура виборів делегатів визначалася

тепер канонічними правилами (стаття 18). Щодо еволюції у напрямку набуття юридичного статусу, то нові 3 і 20 статті, вже не містили формулювання про те, що релігійні організації не мають такого статусу. До того ж, стаття 18 давала право релігійним організаціям виготовляти і продавати предмети культу, купувати транспортні засоби, орендувати і будувати приміщення для своїх потреб згідно зі встановленим законом порядку [11, с. 80; 10, с. 338]. Крім того, власне культові споруди, залишалися у власності держави, що давало владі можливість та право закривати і конфісковувати їх у будь-який час.

Незважаючи на негативний аспект централізації законодавства 1976 р., за висновками Д. Поспеловського, у практичному житті становище церкви у тій чи іншій єпархії залежало від якостей місцевого єпископа і навіть парафіяльного священика, з одного боку, а з іншого – від місцевого партійного керівництва та Уповноваженого РСР і його особистих стосунків з духовенством [10, с. 339]. “Після призначення єпископа на єпархію, – зауважує Д. Поспеловський, – вся його діяльність надалі залежала майже виключно від стосунків з уповноваженим – від того, чи зможе він делікатно і щедро підкупити владного чиновника” [10, с. 339]. За таких обставин, більші права в управлінні отримали окремі зареєстровані “двадцятки”, окремі єпископи чи єпархії та патріарх як окремих функціонер. Проте всі разом вони не складали організації або інституції з точки зору закону.

Партійно-державна політика щодо релігії не змінилася в епоху правління генсеків Ю.В. Андропова, К.У. Черненко і перших років С.М. Горбачова. Постанови червневого 1983 р., квітневого 1984 р. і квітневого 1985 р. Центрального комітету з ідеології мали чітку антирелігійну спрямованість, що відобразилося у Програмі КПРС, прийнятій на XXVII з’їзді КПРС. Хоча при Андропові в пресі обговорювався проект державного законодавства про релігію, який не містив суттєвих змін й лише чіткіше регламентував питання, пов’язані з діяльністю релігійних організацій, зрештою закон так і не був прийнятий. Новий Закон “Про свободу совісті і релігійні організації” з’явився лише в жовтні 1990 р. Щоправда у постанові Ради Міністрів СРСР від 25 лютого 1980 р. за № 179 були внесені зміни і доповнення до “Положення про Раду у справах релігій при Раді Міністрів СРСР”. Однак ці поправки суттєво не змінювали ні компетенції РСР, ні її повноважень чи дозволяючих функцій.

Таким чином, впродовж 80-х рр. ХХ ст. органи влади, а передусім апарат уповноваженого Ради у справах релігій, користувалися у вирішенні цілого комплексу питань державно-церковних відносин законодавством, сформованим протягом 60 – 70-х рр., багато статей якого зберігалася із законодавства попередніх років. Детальний аналіз всієї законодавчої бази, яка прямо чи опосередковано застосовувалася щодо релігії і церкви, свідчить про антирелігійний характер радянського законодавства про релігійні організації та підтверджує висновки вчених про те, що переслідування віруючих в СРСР було державною політикою.

Список використаних джерел та літератури

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4704.
2. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5908.
3. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4927.
4. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6007.
5. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5663.
6. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 2476.
7. Єленський В.Є. Морозна “відлига”: Про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х років // Маршрутами історії / Упорядник Ю.І. Шаповал; ред. кол.: Ф.М. Рудич, І.Ф. Курас та ін. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 271 – 285.
8. Історія релігій в Україні: Навч. пос. / За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – К.: Знання, 1999. – 736 с.
9. Моренчук Андрій Анатолійович. Релігійні процеси в Україні в 1953 – 1964 роках (на матеріалах західних областей): Дис... канд. іст. наук: 09.00.11 / Нац. ун-т “Острозька академія”. – Острог, 227 с.
10. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в ХХ веке. – М.: Республика, 1995. – 511 с.
11. Сборник документов и материалов о религии и церкви / Сост. Г.Ф. Споревой, М.С. Боговесов. – К.: РИО МДВ УССР, 1983. – 248 с.